

Bu tabir aynı zamanda Hz. Peygamber hakkında da bir saygı ifadesi olarak kullanılır (Dihhudâ, XII, 791).

BİBLİYOGRAFYA :

Yahyâ b. Ahmed es-Serhendî, *The Târih-i Mubâraکشâhi* (trc. H. Beveridge), Delhi 1986, s. 50, 58, 59, 101, 108, 109, 112, 114, 116, 123, 161, 163-165, 174-175; Abdülkâdir el-Bedâûnî, *Muntakhabu't-tawârih* (trc. G. S. A. Ranking v.dğr.), Delhi 1986, I, 220, 222, 304, 309, 348, 359; Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, 377, 383, 407, 430-437; I. H. Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Karachi 1958, s. 85; T. W. Haig, *Turks and Afghans*, Delhi 1965, s. 27, 58, 60, 64, 104; Nefîsî, *Târih-i Nazm u Neşr*, I, 259; Agha Mehdi Husain, *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughlug*, Delhi 1972, s. 89, 104, 143-146, 161, 189; *CHIn.*, V, bk. İndeks; M. Habib - A. Begam, *Political Theory of the Delhi Sultanate*, Delhi, ts., s. 159; "Hâce-i Cihan", *IA*, V/1, s. 25; J. Burton-Page, "*Khvâdja-i Djahân*", *EP²* (İng.), IV, 907-908; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XII, 791.

ENVER KONUKÇU

HÂCE EMÎR ALİ

(bk. ALİ TEBRİZÎ, MİR).

HÂCE HIZIR

(bk. HIZIR).

HÂCE HÜSREV CAMİİ

(bk. BEZİRGÂNBAŞI CAMİİ).

HÂCE MÎR DERD

(bk. DERD).

HÂCE MUHAMMED PÂRSÂ

(bk. MUHAMMED PÂRSÂ).

HÂCE UBEYDULLAH AHRÂR

(bk. UBEYDULLAH AHRÂR).

HÂCEGÂN

(خواجگان)

Osmanlı bürokrasisinde önemli kalem âmirleri için kullanılan bir tabir.

Farsça hâce (hoca) kelimesinin çoğuludur. Osmanlı bürokrasisinde "hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyün" şeklinde geçmekte olup sadece Dîvân-ı Hümâyün kâtiplerini ifade etmektedir. Kelimenin ilk defa ne za-

man kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir. XVI. yüzyıla ait devlet bütçelerini ihtiva eden listelerde bu tabir yer almadığı gibi, kâtip zümresine mensup olduğu için divan kâtipleri hakkında etraflı bilgi veren Selânikî'nin 1563-1600 yıllarını içine alan *Târih*'inde de kelimeye rastlanmaz. Ancak Dîvân-ı Hümâyün'un ileri gelen kalem erbabı için XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarından itibaren kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Önceleri yirmi beş civarında iken XVII. yüzyılda giderek sayıları artan hâcegân XVIII. yüzyılda Bâb-ı Âsafî, maliye ve kapıkulu ocaklarının ileri gelen kâtiplerini içine alarak geniş bir kâtip zümresini niteleyici anlam kazandı. XVIII. yüzyıl ortalarında kethüdâ-yî sadr-ı âlî, çavuşbaşı, şıkk-ı evvel, şıkk-ı sâni, şıkk-ı sâlis defterdarları, nişancı, defter emini, reisülküttâb, büyük tezkireci, küçük tezkireci, rûznâmçe-i evvel, beylikçi, başmuhasebeci, mektupçu, şehremini, tersane, darphâne, matbah ve arpa eminleri, teşrifatçı, Anadolu muhasebecisi, atlı mukabelecisi, yeniçeri kâtibi, sipah kâtibi, silâhdar kâtibi, cizye muhasebecisi, maliye tarihçisi, maliye tezkirecisi, büyük ve küçük rûznâmeciler, piyade mukabelecisi, divan çavuşları kâtibi, cebeciler kâtibi, küçük evkaf kâtibi, kalyonlar kâtibi, ulûfeciler kâtibi, garîbler kâtibi, tophâne nâzırı, İstanbul ve Selânik baruthâneleri nâzırları, sergi nâzırı ve başmuhasebe kesedarından oluşan çeşitli yetkililer ve kalem âmirleri hâcegân rütbesinde sayılmaktaydı (Vâsif, I, 33). Zamanla hâcegânlık pâyeye olarak vermeye başlanmış, birçok memur, vezirlerin divan kâtipleri, hatta taşrada görevli yüksek seviyeli kâtipler bu unvanla anılmıştır. Nihayet XIX. yüzyıl başlarında maliye ve mukâtaa memurları, hatta Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra Asâkir-i Mansûre nâzırı, muallim bostâniyân kâtipleri de hâcegân rütbesinde sayılmıştır.

Klasik dönemde Dîvân-ı Hümâyün'un ikinci kubbesi altında genellikle hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyün olarak bilinen büyük ve küçük rûznâmeciler, başmuhasebeci, Anadolu muhasebecisi, süvari ve piyade mukabelecileri, cizye muhasebecisi, Haremeyn muhasebecisi, mukâtaalar âmiri, İstanbul, Eğriboz, Bursa, Avlonya, Kefe, Haslar mukâtaacıları, teşrifatçı, büyük ve küçük kale tezkirecileri, maliye tezkirecisi, küçük muhasebeci, beratların tarihçisi, Haremeyn mukâtaacısı ve divitdârlar otururlar, ayrıca bunların

maiyetinde halife ve şâkirdleri de yer alırdı. Derecelerine göre hepsinin oturduğu yer ayrı ayrı belirlenmişti. Divan gündeminin hazırlanması, müzakerelerin kaydı bunlar tarafından yapılırdı. Hâcegânın temsil ettiği dairelere ait defterler ise üçüncü kubbe altında sandıklar içinde bulunurdu.

Hâcegânlığa tayin (hâcegânlık tevcihi) her sene şevval ayı ortalarında yapılırdı. Yıllık tevcihata tâbi hâcegân, derecelerine göre dört ayrı grup halinde sadrazam tarafından hazırlanır ve padişahın tasdikine sunulurdu. Üç defterdar, nişancı, reisülküttâb, defter eminden oluşan ve "menâsıb-ı sitte" denilen grup birinci; büyük rûznâmeci, başmuhasebeci ve Anadolu muhasebecisi ikinci; tersane, darphâne ve arpa eminleri, şehremini, masraf-ı şehriyârî kâtipleri üçüncü; maliye kalem âmirleri, piyade ve süvari mukabelecileri, kalyonlar kâtibi, bazı tersane kâtipleri, sergi nâzırı, Enderun ve Birun kâğıt eminlerinden oluşan otuz sekiz kişilik bir kâtip zümresi de dördüncü gruba teşkil ederdi.

Hâcegânlar maaşlı (ulûfeli) ve zeâmet yahut timarlı olmak üzere iki kısımdı. Zeâmetli divan kâtiplerine zeâmet gedikleri verilirdi. Padişah veya sadrazam sefere gidince timarlı ve zeâmetli kâtipler mutlaka sefere giderler, ulûfelilerin ise çıkan emre göre bir kısmı gider, bir kısmı kalırdı. Hâcegândan yaşlılar ve aktif hizmete gücü yetmeyenler bir miktar maaşla emekli edilirdi, bazıları sefere cebeli göndermeyerek sahip oldukları zeâmetlerle, bazıları da gümrükten almak üzere bir miktar maaşla emekli olurdu. Nitekim 1737 yılında hâcegândan Cem'i ve Mustafa efendiler cebelisiz sahip oldukları zeâmetle, Hâtemî Efendi günlük 100 akçe, Ali Efendi 90, Mehmed Efendi 60, Yahyâ Efendi 50 akçe olarak gümrükten aldıkları maaşlarla emekliye ayrılmışlardı (Subhî, vr. 122).

XIX. yüzyılda nişancılığın önemini kaybetmesi üzerine bu görev ikinci sınıf hâcegândan kimselere verilmeye başlandı. 1250'de (1834) Mülkiye Nezâreti teşkil edilince bir kısım hâcegânlık mansıbları bu nezârete dahil edildi; böylece yeni rütbeler, yeni terfi usulleri benimsendi (Mehmed Süreyyâ, s. 40-41; 1254'te [1838] yeni idarî rütbelerin ihdası için bk. Lutfî, *Târih*, V, 114). Bu tarihten itibaren hâcegânlık imtihanla tevcih edilen bir rütbe olmakla beraber eski dönemdeki itibarını ve önemini kaybetti.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 5903; BA, KK, nr. 4 (Yeniçeri Efendisi Defteri), 6593; Hezârfen, *Tel-hisû'l-beyân*, vr. 160*, 161*, 177*; Tevkîî Abdurrahman Paşa, *Kânunnâme (MTM, I/3 [1331] içinde)*, s. 520; Râşid, *Târih*, V, 123; Çelebizâde Âsim, *Târih*, İstanbul 1282, s. 169, 266, 379, 465; Subhî, *Târih*, vr. 122; Çeşmizâde, *Târih* (nşr. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1959, s. 20-21; Vâsîf, *Târih*, I, 33-34; a.e. (İlgürel), s. 117-118; D'Ohsson, *Tableau général*, VII, 191-201; Mustafa Nûri Paşa, *Netâiyicü'l-vukûât*, İstanbul 1327, II, 90; Lutfi, *Târih*, V, 114; VIII, 155-156; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbetü'l-vekâyi'*, İstanbul, ts., s. 21-22; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 68-71; Hammer-Purgstall, "XVIII nci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilâtı ve Bâbi-Âlî" (trc. Halit İlteber), *İk Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/2-3, İstanbul 1941, s. 585-586; Pakalın, I, 695; Bekir Kütükoğlu, "Vekâyinüvis", *İA*, XIII, 272; Cengiz Orhonlu, "Kh"âdjegân-ı Dîwân-ı Humâyün", *El²* (İng.), IV, 908-909.

MEHMET İPŞİRLİ

HÂCEGÂN

(خواجهگان)

XII-XV. yüzyıllarda

Mâverâünnehir'de faaliyet gösteren ve Orta Asya süflüğünün gelişmesinde önemli rol oynayan bir tarikat.

Müteahhir Nakşibendî müellifleri, Hz. Ebû Bekir'le başladıkları Nakşibendî silsilesinin Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848 [?]) zamanına kadar Bekriyye, Hâce Yûsuf el-Hemedânî'nin (ö. 535/1140) zamanına kadar Bâyezîd'in Tayfûr lakabına nisbetle Tayfûriyye, Hemedânî'den Hâce Bahâeddin Nakşibendî'nin (ö. 791/1389) zamanına kadar Hâcegân tarikatı ve ondan itibaren de Nakşibendiyye adını aldığını kaydederler (Seyyid Hasib Üsküdarî, vr. 28^b). Silsilenin bu şekilde dönemlere bölünmesi doğru kabul edilirse Merv'deki hankahı "Horasan Kâbesi" olarak tanıyan Yûsuf el-Hemedânî'yi Hâcegân'ın ilki saymak gerekir. Nitekim silsilede "hâce" lakabını taşıyan ilk süflü de odur. Daha yaygın bir görüşe göre Hâcegân tarikatının gerçek kurucusu, Yûsuf el-Hemedânî'nin tayin ettiği dört halifenin dördüncüsü olan ve "ser-silsile-i Hâcegân" lakabıyla anılan Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'dir.

Yûsuf el-Hemedânî'nin Buhara'da faaliyet gösteren ilk iki halifesi Hâce Abdülâh-ı Berkî ve Hâce Hasan-ı Endâkî'nin halife bıraktıklarına dair bilgi yoktur. Yûsuf el-Hemedânî'nin üçüncü halifesi ve Yeseviyye'nin kurucusu Hâce Ahmed Yesevî'nin halifeleriyle kurduğu tarikata mensup olanların "hâce" yerine "ata" lakabını taşıdıklarına bakarak bunların Hâcegân silsilesinden ayrıldıklarını söylemek

mümkündür. Öte yandan Yesevîliğin daha ziyade Orta Asya göçebe Türk kavimleri arasında, Hâcegân'ın ise Mâverâünnehir'in Buhara gibi eski kültür merkezlerinde Farsça konuşan şehirli taraftarları yaygınlık kazandığı söylenebilir.

Hâcegân tarikatının sonradan Nakşibendîliğin mânevî yönünü de tayin eden sekiz prensibi Gucdüvânî tarafından ortaya konulmuştur. "Kelimât-ı kudsiyye" diye meşhur olan bu prensipler şunlardır: 1. Hûş der-dem. Dervişin aldığı her nefeste gafletten kaçınması, Hakk'ı unutmaması. 2. Nazar ber-kadem. Yürürken gaflete sebep olacak herhangi bir şeyi görmemesi için gözünü ayağına dikmesi. 3. Sefer der-vatan. Lüzumsuz seyahatlerden vazgeçip kendini beşerî sıfatlardan ilâhî sıfatlara ulaştıracak olan iç âlemindeki yolculuğa yönelmesi. 4. Halvet der-encümen. Sürette ve zâhirde halk içinde bulunurken mânen ve bâtınen Hak ile beraber olması. 5. Yâdkerd. Diliyle veya gönlüyle Hakk'ı zikretmesi. 6. Bâzgeşt. Zikir yaparken kelime-i tevhidin ardından, "İlâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî" (Allahım! Maksadım sensin, gayem senin rızânı kazanmaktır) cümlesini tekrarlaması. 7. Nigâhdâst. Kelime-i tevhidi söylerken aklından bütün yersiz düşünceleri atması. 8. Yâddâst. Her zaman Hak'tan âgâh olması. İlk yedi prensibin hedefinin bu sonuncusunu gerçekleştirmek olduğu söylenir. Bu prensipler, büyük bir ihtimalle Hâce Bahâeddin tarafından ortaya konan üç prensiple (vukûf-ı zamânî, vukûf-ı adedî, vukûf-ı kalbî) tamamlanmıştır (*Sâfi*, s. 20-28).

Nakşibendî geleneğine göre Gucdüvânî, Yûsuf el-Hemedânî'ye uyarak Hâce Ahmed Siddîk, Hâce Evliyâ-ı Kebîr (Kellân), Hâce Habbâz Buhârî ve Hâce Ârif-i Rîvgerî adlı dört halife bırakmıştır. Bunların dördü de mürid yetiştirdiği halde tarikatın devamını Ârif-i Rîvgerî sağlamıştır. Rîvgerî'den sonra Hâcegân silsilesi, sırayla Hâce Mahmud İncîrfağnevî (ö. 715/1315-16 [?]), Kübreviyye tarikatının büyüklerinden Alâüddeve-i Simnânî ile ilişkisi bulunan Hâce Ali Râmîtenî, Hâce Muhammed Baba Semmâsî ve Hâce Bahâeddin Nakşibendî'nin asıl müşşidi olan Emîr Külâl ile (ö. 772/1370) devam eder (Muhammed b. Hüseyin Kazvîni, vr. 9^b-12^a). Bunlardan sadece Râmîtenî'ye *Risâle-i Hazret-i 'Azizân* adlı bir eser atfedilmektedir. Hakkında bir menâkıbnâme bulunan Emîr Külâl'den başka Hâcegân silsilesinde adı geçen süflilerin hayatları ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur.

Hâcegân şeyhlerinin benimsediği zikir metotlarının bir bütünlük arzemediği söylenebilir. Hemedânî zikri cehri yaptığı halde halifesi Gucdüvânî, Hâce Hızır'dan öğrendiği hafi zikri benimsemiş ve halifelerine bu metodu telkin etmiştir. Ancak Ali Râmîtenî tekrar cehri zikir usulünü getirmiş ve Emîr Külâl zamanına kadar bütün Hâcegân cehri zikir metodunu uygulamıştır. Hâce Bahâeddin Nakşibendî, Gucdüvânî'nin ruhaniyetinden hafi zikir yolunu öğrenince cehri zikri tamamen bırakmıştır. Onun kesin bir şekilde hafi zikir yolunu seçmesiyle müntesip bulunduğu silsilenin yeni bir döneme girdiği ve Nakşibendiyye tarikatının doğuşunda tayin edici bir rol oynadığı söylenebilir.

Hâce Ubeydullah Ahrâr (ö. 895/1490) gibi bazı Orta Asya Nakşibendî şeyhleri Hâce lakabını kullanmaya devam etmişlerse de Hâcegân, Nakşibendîlik'ten ayrı bir tarikat olarak Emîr Külâl'in Bahâeddin Nakşibendî dışındaki diğer halifeleriyle ancak iki üç nesil kadar varlığını sürdürdürebilmiş, daha sonra Nakşibendîliğin içinde erimiştir. Molla Câmî'nin Nakşibendî yolunu anlatan risâlesine *Serrişte-i Tarîk-ı Hâcegân* adını vermesi, Nakşibendî tarikatının mânevî ecdadına bir saygı ifadesi olarak değerlendirilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Râmîtenî, *Risâle-i Hazret-i 'Azizân* (Muhammed Bâkır b. Muhammed Ali, *Mağâmât-ı Şâh-ı Nakşibend* içinde), Buhara 1328/1910, s. 25-36; Mevlânâ Şehâbeddin, *Menâkub-ı Emîr Külâl-i Sâhârî*, Tavşanlı Zeytinoğlu Ktp., nr. 169; Câmî, *Nefehât* (nşr. Mahmûd-ı Âbidî), Tahran 1370 hş./1991, s. 380-388; a.mif., *Serrişte-i Tarîk-ı Hâcegân* (nşr. Abdülhay Habîbî), Kabil 1343 hş./1964; Lâmi, *Nefehât Tercümesi*, s. 409-415; Sâfi, *Reşehât*, Taşkent 1911, s. 18-54; Muhammed b. Hüseyin el-Kazvîni, *Silsilenâme-i Hâcegân-ı Nakşibend*, Bibliothèque Nationale, supplément persan, nr. 1418; Seyyid Hasib Üsküdarî, *Menâkub-ı Şeyh Mehmed Emin Tokadî*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Şer'iyye, nr. 1103; M. Fuad Köprülü, "Hâce", *İA*, V/1, s. 24.

HAMİD ALGAR

HÂCER

(هاجر)

Hız. İbrâhim'in eşi
ve Hız. İsmâil'in annesi.

İbrânîce'de Hagar olarak geçen Hâcer kelimesinin anlamı "kaçma, kaçış"tır. Grekçe'de Agar, Arapça'da hem Âcer hem de Hâcer şeklinde yer almaktadır. Bütün Bu-hârî nüshalarında Âcer diye kaydedilen kelime Hâcer olarak meşhur olmuştur (Aynî, X, 16; *Tecrid Tercemesi*, VI, 520).